

ÜMUMİ TÜRK VƏ GERMAN DİLLƏRİNİN BİR-BİRİNƏ TƏSİRİ

Dil ünsiyyət vasitəsi kimi milli kimliyi, yerli mədəniyyəti özündə əks etdirən ümumi sosial həyatı idarə edir. Hər bir xalqın minilliklərə bərabər olan mənəvi mədəniyyəti, həyatı onun dilində, dilin şifahi və yazılı formalarında öz əksini tapır. Başlanğıcda dünya dilləri çox az sayda olub. Zaman keçdikcə dillər inkişaf etmiş və bu dillərdə müəyyən qruplara bölünüb və yeni dil formalaşdırmışdır. Formalaşan dillərdən də müstəqil dillər əmələ gəlmişdir. Əlbəttə bugün dünyada çox sayda dil var. Eyni zamanda əksər dillər bir müddətdən sonra istifadə edilmir və ölür. Bir kökdən törəyən dillər qohum dillər adlanır və onlara dil ailəsi deyilir. Qədim ulu türk dili müxtəlif şaxələrə ayrılır: Oğuz dili, Qıpçaq dili, Qarluq dili, Sibir dili, Çuvaş dili və Saxa (yakut) dili. Oğuz dilindən – Azərbaycan, Qaqauz, Türkmən və Türkiyə türkcəsi Qıpçaq dilindən – Qazax, Qırğız, Tatar, Başqırd, Qumuq, Qaraqalpaq və s. Qarluq dilindən – Özbək, Uyğur, Salur və s. dillər meydana gəlmişdir (4, s. 1).

Dillərin bir-birinə təsiri eyni zamanda özünü onların mədəniyyətinə təsir etməsində də göstərir. Bu istər bir - birilə qohum olan dillər olsun, istər başqa dil ailəsinə aid olan dil olsun. Hələ uşaq vaxtlarımızdan əzbərimizdə olan ulu öndər Heydər Əliyevin dediyi “Xalqı xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir. Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına daim qayğı göstərilməlidir. Ədəbi dilin inkişafı olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir.” - ifadəsi ilə aydın olur ki, dil mədəniyyətlə bərabər şəkildə mənimsənilir və mədəniyyətin inkişafına təsir edir. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi vardır. Bu qarşılıqlı əlaqə keçmiş zamandan bugünə qədər davam edir. Bu özünü ədəbi əlaqlərdə əsaslı şəkildə göstərmiş və göstərməkdə də davam edir. Müasir dövrdə biz bunu kütləvi informasiya vasitələrində müşahidə edirik. Belə ki, Televiziya və radio proqramları, internet resursları və s. bunu qabarıq şəkildə göstərir. Eyni zamanda hər hansı dili öyrənməyə başlayarkən biz onun dilini öyrəndikcə, mədəniyyəti ilə də tanış olmuş oluruq. Onların adət ənənəsini öyrənirik, milli atributlarını, milli dəyərlərini öyrənməklə söz ehtiyatımızı artırırıq. Bəzən mədəniyyətlə tanış olarkən biz onların müsbət və mənfi cəhətlərini görürük.

Hər bir dilin lüğət tərkibində və ya danışmaq dilində alınma sözlər vardır. Bu alınma sözlər hər şeydən əvvəl qonşu ölkələrdən keçir. Türk dilləri ailəsinə aid olan ana dilimiz, azərbaycan dilində də alınma sözlər vardır. Türk dilləri dünyada çox əhalinin istifadə etdiyi qohum dilləri qrupudur. Türk dilləri və mədəniyyətinin german dilləri və mədəniyyətinə təsiri danılmazdır. Türk dilləri yalnız türkiyə türkcəsi demək deyil. Türk dilləri və Türkiyə türkcəsi fərqli mənələrdədir. Türk dilləri bir ailədir və bildiyimiz kimi bu dil ailəsinə 41 dil, ləhcə, şivə daxildir. Türkiyə türkcəsi isə Türkiyə xalqının istifadə edib danışdığı dildir.

F.fon.Humboldtun dediyi kimi “Canlı orqanizm olan bir dilə başqa bir dildən fərqli və müxtəlif yollarla sözlər keçir. Bu əcnəbi sözlər keçdiyi dillərdə ya qalır ya da bir müddət istifadə olunub itir. Söz xəzinəsindən bir dilin hansı dillərdən və mədəniyyətdən təsirləndiyini bunlardan hansılar ilə əlqələndiyi anlaşılır. Buna görə də dil tarixi əslində eyni zamanda mədəniyyət tarixinin bir ünsürüdür” (2, s. 33). Eləcə də german dil qrupuna aid olan dillərdə də bütün mədəniyyət dillərində olduğu kimi çox sayda xarici mənşəli sözlər mövcuddur. German dil qrupu – ingilis, alman, holland, afrikaans, isveç, norveç, dan, island və idiş dilləridir. Bu qrupa daxil olan dillərdən alman dilinə türk dilləri, xüsusilə türkiyə türkcəsi təsir etmişdir.

Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı dilə və mədəniyyətə təsir edir və nəticədə milli dillərin leksikasını zənginləşdirir. Dillər bir-birinə müxtəlif səviyyələrdə təsir edir. İngilis və alman dilləri də türk və azərbaycan dilinə leksik fonoloji və sintaktik səviyyələrdə təsir göstərir. Eyni zamanda türk dilinin də alman dilinə təsiri danılmazdır. Əlbəttə ki, xüsusilə dilələrin bir-birinə təsiri dilin leksikologiyasında yeni, leksik səviyyəsində özünü göstərir. Tarixən müxtəlif dillərdən türk dillərinə alınma sözlər daxil olmuşdur. Bu sözlər ərəb-fars sonralar rus dilindən keçən alınma sözlər idi amma bir müddətdən sonra isə bunların yerini avropa mənşəli, müasir dövrdə xüsusilə ingilis mənşəli sözlər tutub. Müasir dövrdə ədəbiyyatların müxtəlif materiallarının türk dillərinə və əksinə german dillərinə tərcümə edilməsi ilə əlaqədar dilə bir neçə sözlər və terminlər keçir və yeni sözlər ifadələr yaranır. Zəngin lüğətə sahib və çox sinonimləri olan ingilis dilindən ana dilimizə bir çox sözlər keçib.

Azərbaycan dilinin yeni hazırlanmış orfoqrafiya lüğətinə 105 min sözün daxil edildiyini deyən F.Veysəlli dilimizdəki sözlərin sayının az olması ilə qəti şəkildə razı olmadığını bildirib. Onun sözlərinə görə, orfoqrafiya lüğəti hazırlanarkən alınma sözlərə bir qədər ehtiyatla yanaşılır: “Əgər televizor, diktafon, radio sözlərini alınma söz kimi qəbul etmişiksə, biz indi onların qarşılığı kimi yenidən söz ixtira edən deyilik. Bu, heç mümkün də olmaz. Çünki həmin sözlər bu məhsulları istehsal edib bazara çıxaran xalqların dilində yaranıb. Türklər maşını araba kimi qəbul ediblər. Ancaq biz indi maşınları "dördayaq", "özüqacan", "özüdayanan", "təkərli araba" deyə bilmərik. Çünki maşınların da hər birinin öz adı var. Axi, "Mən bazardan "Mercedes" aldım" əvəzinə, "dördtəkərli araba aldım" deyə bilmərik" (3, s. 1).

İngilis dilindən dilimizə “dollar, bərel, gigeyena, klub, mitinq, trolleybus, keks, pudinq, hamburger, sandviç, kokteyl, viski” və s. kimi sözlər keçib. Biz dilimizə keçən bu sözləri belə qruplaşdırma bilərik: Məsələn idman adları ilə bağlı; “futbol, voleybol, həndbol, xokkey və s.”, iqtisadiyyatla bağlı; “marketinq, menecment və s.”, musiqi ilə bağlı; “karaoke, rok, pop, dicey, xit və s.”, tibb ilə bağlı; “rentgen, radioqraf, radiasiya və s.”, texniki sahə ilə bağlı “internet, komputer, texnologiya” və s. kimi sözlər dilimizə ingilis dilindən gəlib və istifadə olunur. Bu sözlər artıq ümumi işlək sözlərə çevrilib və nəinki məişət üslubunda, hətta publisistik, rəsmi işgüzar və digər üslublarda nitqimizdə var. Əlbəttə müasir dünyamızda dilimizə

internet vasitəsi ilə sözlərin gəlməsi inkar edilə bilməz. Virtual aləm genişləndikcə, internet də mövcud olan sosial şəbəkələrin də sayı artır və bununla gənclər arasında yeni dil formalaşır və inkişaf edir. Məsələn sosial şəbəkələrdə istifadə olunan “OK, Like, Online, Status, Story, Link, Hashtag, Fenomen, Blog, Chat, Fake, Tweet, Selfie, Follow ” və s. kimi sözlər gündəlik həyat tərizimizin, nitqimizin bir hissəsinə çevrilib. Sosial şəbəkələrdə istifadə olunan bu kəlimələr azərbaycanca türkcə və ingiliscə ola bildiyi halda, eyni zamanda bir qismi türk və ya azərbaycan dilində, digər qismi isə ingilis dilində də istifadə olunur: “tweet at”, “like atın” (ikinci tərəfi həm azərbaycan, həm də türk dilində), “blog oxu” “Fake hesab” (ikinci tərəfi azərbaycan dilində), “blog oku”, “Fake hesab” (ikinci tərəfi türk dilində) və s. sözləri nümunə kimi göstərmək olar. Bütün bunlarla yanaşı türk dillərindən də german dil qrupundakı dillərə bəzi sözlər keçmişdir. Aşağıdakı sözlər ingilis dilinə türk dilindən daxil olan sözlərdir:

1. Coffe – Kahve (azərb. qəhvə) - əsasən fars dilində olsa da ingilislər “türk kahvesi” (azərb. türk qəhvəsi) sözündən götürülmüşdür.
2. Airan – Ayran (azərb. ayran).
3. Baklava – Baklava (azərb. paxlava).
4. Bairam (müasir ingilis dilində “a fesival”) – Bayram (azərb. bayram).
5. Doner (kanada. “donair”) – döner kebab (azərb. dönər)
6. Kebab (müasir ingili dilində “kabab”, “kebab”, “cabob”) – kebab (azərb. kabab)
7. “Elchee” və ya “elchi” – elçi (azərb. səfir)
8. Horde – “ordu” və ya “orda” (azərb. qədimdə monqol köçəri xalqlarının dövlət birləşməsi formalarından biri.).
9. Kiosk- köşk (azərb. köşk)
10. Sherbet – şərbət (azərb. şərbət)
11. Shish (müasir ingilis dilində “skewer”) – şiş (azərb. kabab şişi)
12. Yogurt – yoğurt (azərb. yoqurt qatıq) və s. (5, s. 1)

Türk xalqlarının dilləri müxtəlif dillərdə, o cümlədən ingilis dilində çox sayılı izlər buraxmışdır. Belə ki “daxil olan sözlərin çoxu Osmanlı imperiyasından və oradan tacirlər və əsgərlər vasitəsilə gəlmişdi. Bəzi türk sözləri də vardır ki, onların əksəriyyəti ingilis dilinə rus dili vasitəsilə daxil olub. İctimai- siyasi lüğətə daxil olan türk alınmalarından bir qayda olaraq xüsusi ədəbiyyatda türk və müsəlman xalqlarının həyatına aid tarixi – etnoqrafik əsərlərdə istifadə olunur. Etnoqrafik sözlər ümumiyyətlə elmi ədəbiyyatda tarixi – etnoqrafik mətnlərdə işlənir. Türk mənşəli sözlərin ingilis dilinə təsir etməsində rus və polyak dilləri ilə bərabər alban, alman, latın, ispan, italyan, fransız, macar və serb – xorvat dillərinin də rolu böyükdür” (5, s. 1).

Türk – Alman dil və mədəniyyət əlaqələri səlib yürüşləri ilə intensiv şəkildə başlayır və İstanbulun fəthi ilə yəni 1453-cü ildə zirvəsinə çatır (2, s. 34). Traix boyu sosioloji ölçüləri də qeyd olunan türk – alman ünsiyyətinin alman dilinə təsirini işıqlandırmaq üçün türklərlə bağlı son dövrlərə qədər formalaşmış alman termin və deyimləri aşağıdakılardır:

1. Hurra! (Schlag! Lo's) – Haydi vur! (azərb. yaşasın!)
2. Kopftuch (das) – başörtüsü (azərb. çadra)
3. Turkbaff (der) – “Türk düğümü (halı dokuma sanatında)” bu söz fars dilindən Alman dilinə keçib.
4. Türkmene (der) – Türkmən (azərb. türkmən)
5. Turkologie (die) – Türkoloji (azərb. türkologiya)
6. Turksprache (die) – Altay dil qrupuna aid olan türk xalqlarının dili; Türkmenisch - Türkməncə (azərb. türkmən dili); Kirgisisch – Kırğızca (azərb. qırğızca); Tatarisch tatarca (azərb. tatar dili); Türkisch - türkiyə türkcəsi (azərb. türk dili); Mongoloisch – Moğolca (azərb. monqol dili)
7. Türke (der – die) – Türk
8. Türkenbund (der) – Türk örtüsü 1817 – ci ildən bəri (azərb. türk tipli baş örtüyü çadra)
9. Türkenkrieg – türk savaşı (azərb. almanlarla olan türk tarixi müharibələri)
10. Türkensteuer (der) – vergi (azərb. türk müharibələrində əsir düşənlərə fədyə vergi) (2, s. 40-41)

Alman dilindəki türkcə sözlər isə aşağıdakılardır:

1. Aga (der) – efendi ağa (azərb. ağa);
2. Beglerbeg (der) – beylərbeyi (azərb. bəylərbəyi);
3. Derwisch (der) – dərviş (azərb. dərviş);
4. Fellache (der) – çiftçi fellah (azərb. kökü ərəbcə olan bu söz alman dilinə türk dilindən keçmişdir);
5. Hamam (der) – hamam (azərb. hamam);
6. Hanum (die) – hanım (azərb. xanım terk və fars qadınlarına nəzakətli şəkildə edilən xitab);
7. Henna (die) – kına (azərb. xına ərəb sözüdür “hinna” alman dilinə türk dilindən keçmişdir.) və s. sözlər (2, s. 42-43).

Alman mənşəli sözlərdən ana dilimiz azərbaycan dilinə “asfalt, kabel, kurort, şayba, şnur, veksəl” və başqa sözlər keçmişdir. Bu sözlər dilimizdə ümumişlək sözlərə çevrilib. Bu sözlərin lüğət tərkibinə və orfoqrafiyasına diqqət edək:

1. Asphalt (der) – asfalt
2. Kabel (das) – 1. Kabel; 2. Tros, lövbər burazı. (1, s. 297)

3. Kurorte (die) – müalicə yeri.
4. Scheibe (die) – 1. disk dairəcik; 2. tex. Şayba qasnaq (1, s. 445)
5. Schnur – 1. Kəndir, qaytan, bağ, ip. (2, s. 457)
6. Wechsel (der) – 1. Dəyişmə, dəyişiklik; 2. Növbələnmə; 4. Veksel; 4. tic. dəyişdirmə, mübadilə (2, s. 587).

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Almanca – Azərbaycanca lüğət. Bakı: Maarif, 1971
2. Türk dili və kultürünün alman dili və kultürünə etkileri.
3. Fəxrəddin Veysəlli: Artıq Azərbaycan dilinə ingilis dilindən alınma sözlər daxil olmağa başlayıb: <https://az.trend.az/azerbaijan/society/2150534.html>.
4. Türk dilləri ailəsi. Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu: <https://language.az/071319705>.
5. https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_English_words_of_Turkic_origin.

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, dil ailələri, dillərin bir-birinə təsiri, alınma sözlər

Ключевые слова: язык, Культура, Языковые семьи, Влияние языков друг на друга, Заимствованные слова

Keywords: language, culture, language families, the influence of languages on each other, borrowed words

Ümumi türk və german dillərinin bir-birinə təsiri

Xülasə

Bu məqalədə ümumi türk və german dilləri ailəsinə məxsus olan dillərin və mədəniyyətin bir-birinə necə təsir etdiyini müəyyən dərəcədə araşdırıb işıqlandırdıq. Hər iki dil ailəsindən, xüsusilə türk və Azərbaycan dilinin alman və ingilis dilinə, eləcə də əksinə alman və ingilis dilinin türk və Azərbaycan dilinə təsirini ardıcılıqla qeyd etdik. Məqalədə bir-birinə təsir edən dillər, dilin lüğət tərkibinə və orfoqrafik qaydalara diqqət etməklə müqayisəli şəkildə lingvistik təhlil edilib. Bununla yanaşı dilə gələn alınma sözlər artıq müstəqil şəkildə aktiv söz ehtiyatında istifadə olunmasına diqqət edilmişdir.

Влияние общих турецкого и немецкого языков

Резюме

В этой статье мы рассмотрели, как взаимодействуют общие турецкий и немецкий языки и культуры. Мы упомянули здесь влияние как турецкого, так и азербайджанского языков на немецкий и английский языки, а также влияние немецкого и английского языков на турецкий и азербайджанский языки. В статье проводится сравнительный лингвистический анализ взаимодействующих языков с акцентом на лексику и правила правописания языка. При этом обращено внимание на то, что производные слова в языке уже используются самостоятельно в активной лексике.

Influence of common Turkish and German languages

Summary

In this article attempts, we have explored and how the common Turkish and German languages and cultures interact. We have mentioned here the influence of both language families, especially Turkish and Azerbaijani, on German and English, as well as the influence of German and English on Turkish and Azerbaijani. The article provides a comparative linguistic analysis of the vocabulary and spelling rules of the language. At the same time, attention has been paid to the fact that derived words in the language are already used independently in the active vocabulary.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva